

The Process of Elaboration and Consolidation of Belief in the Afterlife as Explained in the Meccan Chapters of the Qur'an

Ghasem Sadeghpour¹ | Alimohammad Mirjalili² | Hamid Hamidian³

1. PhD student of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: sadeghpourb@gmail.com
2. Corresponding Author, Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: almirjalili@meybod.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran. E-mail: hamidiyan@meybod.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 30 March, 2024 Received in revised form 18 July, 2024 Accepted 1 August, 2024 Published online 23 September, 2025 Keywords: Qur'an, Quranic progressive revelation, Afterlife (Ma'ad), Chronology of revelation, Meccan chapters, Prophetic era	The afterlife (Ma'ad) is one of the fundamental tenets of Islam, and belief in it is essential for every Muslim. This concept has been addressed in numerous Meccan and Medinan verses. The Quranic approach to the afterlife in Meccan chapters follows a sequential, multi-stage development, beginning with simple expressions and gradually progressing to more complex formulations. This descriptive-analytical study examines the evolving discussion of the afterlife issues in Meccan chapters. The findings reveal three distinct developmental phases as follows: Initial phase: Emphasis on the signs of the Day of Judgment, its inevitability, descriptions of Hell, and warnings thereof. Intermediate phase: Direct engagement with afterlife deniers through more elaborate arguments, introducing Paradise concepts, and contrasting the fates of believers and the wicked- Advanced phase. Introduction of sophisticated concepts like Barzakh (intermediary realm), eschatological events (e.g., trumpet blast, Hell gates), and profound theological arguments including divine justice and wisdom as proofs for resurrection.
Cite this article: Sadeghpour, G., Mirjalili, A., & Hamidian, H. (2025). The Process of Elaboration and Consolidation of Belief in the Afterlife as Explained in the Meccan Chapters of the Qur'an. <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i>, 15(2), 167-189. http://doi.org/10.30512/kq.2025.22180.3963	
© The author(s). Publisher: Meybod University. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2025.22180.3963	

Extended Abstract

Introduction

While establishing the foundation of monotheism, the Holy Quran, does not merely present the concept of the afterlife as an abstract principle. Rather, through divine guidance and invitation to understand resurrection, it systematically cultivates both cognitive awareness and genuine faith in the afterlife. Given the theological centrality of ma'ad, Quranic emphasis on developing sound eschatological beliefs appears from the very first chapter revealed to the Prophet Muhammad (pbuh). Recognizing that ideological and cultural transformation requires gradual progression, the Quran adopts a three-stage method to discuss resurrection; it is a strategic pedagogical method designed to transform deniers into believers, which this paper examines in detail.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical method to investigate the progressive revelation of afterlife-related concepts in Meccan chapters. The authors analyze the developmental stages of eschatological discourse through a) problem formulation (initial presentation of resurrection), b) negation of denial (counterarguments against disbelievers), and c) dimensional elaboration (comprehensive explanation of afterlife aspects).

The chronology of revelation follows the timeline established by prominent Quranic scholars like Muhammad Hadi Ma'refat, whose research combines textual analysis with authentic narrations about the order of revelation.

Findings

Following an analysis of the chronological revelation of the verses concerning the afterlife in the Meccan chapters, it becomes evident that the Quran's exposition of eschatological concepts unfold in three distinct phases as explained below.

1 .Establishing the afterlife with an emphasis on divine punishment from chapters Al-'Alaq (96) to Al-Qamar (54)

At the stage of the revelation of the Noble Qur'an (as the revelation of a chapter, i.e., 'Alaq, this is the descent of the moon), it comes to the point of return, with a statement of torment, that is hell, and the whole knowledge of Hellish person is based on inference. This is plain and simple. It is easy to understand that you are addressing the person who is addressing the Holy Qur'an. Where he based his reasoning, it is clear in time and place, like the verses of a Meccan chapter that were revealed.

The status of the Prophet (pbuh) was revealed with signs and reasoning. This is a simple stage. The chapters coming down at this stage were Alaq, Muzammil, Muddathir, Hamd, Takwir, Aala, Fajr, Dhuha, Inshirah, Asr, Adiyat, Kawthar, Takathur, Ma'un, Kafirun, Fil, Falaq, Nas, Ikhlas, Najm, Abas, Ghadr, Shams, Boroj, Tin, Quraysh, Qari'ah, Qiyamah, Homaza, Mursalat, Tariq, Balad and Qamar.

At this stage, there are verses of warning and guidance by means of return, and there is a hardship with verses of good tidings and suspense that are not addressed to us by means of

guidance. At this stage, there is no need to go to the point where your mind is light, but this is your guidance. At this stage, there is a Meccan chapter with the threat of Hell.

At this stage of the Meccan chapters, the Quran, in addition to threatening with the hell, introduces behaviors or traits that will lead to hellfire. To lay the groundwork for belief in resurrection, the terrifying news of death and the hardships of the Day of Judgment is presented, and there is not much evidence for resurrection although it sometimes refers to brief issues. Therefore, at this stage, the Quran focuses more on warnings and warnings accompanied by punishment, so that perhaps people will find the path of guidance.

2 .The Doom stage: Warning the deniers and giving good news to heaven dwellers (from chapter Saad to chapter Yousuf)

At this stage of denial again, the rebuke of his growth and the addition of righteousness as a shield against the torment of the hereafter, we believe in him to achieve a new thrill. It is the day of dooms; with it you meet the people of the Hell and the people of the heaven. Pains are for the purpose of confirming and strengthening the power Afterlife.

This is a stage in which the chapters are arranged in order: Sad, A'raf, Jinn, Yasin, Furqan, Fatir, Maryam, Taha, Waqeah, Shoara, Naml, Ghasas, Isra', Yunus, Hud and Yusuf.

At this stage, he rebukes and argues with those who deny the resurrection, and just as he warns against hell, he also extensively mentions heaven and the qualities of the people of heaven. Sometimes the contrast between the two is shown so that the audience may compare the two and tend towards the heaven and distance themselves from the hell. It also refers to the contrast between the fate of the righteous and the wicked on the Day of Judgment, in such a way that this contrast encourages the righteous to do good deeds in order to enter the Paradise. It also threatens the wicked with the Hell in order to abandon wrongdoing.

At this stage of the verses of the Meccan chapters, the Quran, in addition to mentioning phenomena similar to the Resurrection, raises and answers some doubts of those who deny the Resurrection. As it points out, the denial of the opponents of the Resurrection is not based on knowledge and certainty, but rather without reason.

3 .Clarifying the dimensions of the Afterlife (as in chapters Hijr and Muttaffin)

In the third stage of the revelation of the Meccan chapter, more detailed and new aspects of the resurrection are discussed, such as the topic of Barzakh, the seven gates of the Hell, and the two blowing of the trumpets on the eve of the Day of Judgment. In addition to the previous topics, rational arguments (proofs of divine justice and wisdom) are presented to prove the resurrection. The surahs of this stage, in order, are Al-Hijr, Al-An'am, Al-Sa'fat, Luqman, Saba', Zumar, Ghafir, Fussilat, Shura, Zukhruf, Dukhan, Jathiyah, Ahqaf, Dhariyat, Ghafiyah, Al-Kahf, Nahl, Noah, Ibrahim, Al-Anbiya, Al-Mu'minin, Sajdah, Tur, Mulk, Al-Haqa, Al-Ma'arij, Naba', Al-Infatar, Al-Inshaq, Noor, Ankabut and Muttaffin.

At this stage, referring to the description of God as wise, he points out that one of the reasons for the existence of the hereafter is God's being wise, and God's wisdom necessitates the existence of the resurrection and the hereafter. If only the life of this world existed and we did not consider another world, human life in this world would be empty and meaningless. The

creation of the vast heavens and earth, and other divine blessings and the minute details about the creation of man and other creatures, is not simply for food, clothing, and material life; otherwise, this creation would have been in vain.

Also, at this stage, God's justice is considered another proof of the resurrection. Although some of the oppressors and evildoers will be punished for their deeds in this world, certainly not all criminals will see their full punishment, and not all the pure and righteous will be rewarded for their deeds in this world. Therefore, it is not possible for these two groups to be equal in the sight of God's justice. The punishments of this world, the court of conscience, and the reactions of sins are not enough to establish justice. In order to implement divine justice, it is necessary for there to be a universal court of justice where all good and bad deeds are taken into account. Otherwise, the principle of justice will not be ensured. Therefore, it must be understood that accepting God's justice is equivalent to accepting the existence of resurrection.

Conclusion

The faith and the culture of the general public is gradually changing, as a program that has been instituted for a long time. The Holy Qur'an, in the first place, creates a belief in the Resurrection at the first stage of the revelation, with news of a this day and a threat of the torment in the Hell. This is an effort to establish belief at the beginning of the revelation. In the stage of Doom, the paradise is advertised and the evidence and doubts provided by deniers of Resurrection is refuted. In the third stage, the righteousness of the Afterlife is proved with rational reasoning (principle of justice and the wisdom of God).

سیر تبیین و تثبیت اعتقاد به معاد در سوره‌های مکی *

قاسم صادقیپور^۱ | علی محمد میرجلیلی^۲ | حمید حمیدیان^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: sadeghpoorb@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: almirjalili@meybod.ac.ir
۳. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه: hamidiyan@meybod.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۴/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱ کلیدواژه‌ها: قرآن، تحول‌آفرینی قرآن، معاد، ترتیب نزول، سوره‌های مکی، عصر نبوی. * این مقاله مستخرج از رساله دکتری آقای قاسم صادقیپور است.	هدف: با توجه به اهمیت مسئله اعتقاد به معاد، از همان اولین سوره نازل‌شده بر پیامبر اکرم (ص)، تقویت اعتقاد صحیح به معاد، مورد توجه قرآن کریم بوده است. قرآن کریم نیز به صورت تدریجی و در سه مرحله، بحث معاد را مطرح کرده است که در این مقاله مورد بحث قرار می‌گیرد. روش پژوهش: پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی بوده و نویسندگان با مطالعه سیر نزول تدریجی آیات قرآن، مراحل ارائه مباحث معاد در سوره‌های مکی را مورد بررسی قرار می‌دهند. یافته‌ها: تبیین مباحث معاد در سوره مکی در سه مرحله از نزول صورت گرفته است: مرحله اول) تبیین معاد با تأکید بر عذاب (از نزول سوره علق تا سوره قمر) در مرحله نخست نزول قرآن کریم، خداوند در یادکرد از معاد، به بیان عذاب‌های جهنم و معرفی کلی دوزخیان با استدلال‌های ساده پرداخته است. مرحله دوم) تعریض به معادانکاران و تشویق به بهشت (از نزول سوره ص تا سوره یوسف) در این مرحله، قرآن منکران معاد را توبیخ نموده و علاوه بر ترس از عذاب اخروی، مؤمنان را به تحصیل بهشت تشویق می‌کند، گاه به تقابل اهل جهنم و اهل بهشت اشاره دارد و به استدلال‌های پیچیده‌تری بر معاد پرداخته است. مرحله سوم) تبیین ابعاد معاد (از نزول سوره حجر تا سوره مطففین) در مرحله سوم نزول سوره‌های مکی، ابعاد مفصل‌تر و جدیدتری از معاد، مانند مبحث برزخ، درهای هفت‌گانه جهنم و نفخ صور در آستانه قیامت مطرح شده و استدلال عقلی (برهان عدل الهی و برهان حکمت خداوند) بر اثبات معاد اقامه می‌گردد. در این مرحله حکمت و عدالت خداوند را دلیل دیگری بر اثبات معاد برمی‌شمرد. نتیجه‌گیری: تغییر عقیده و فرهنگ عموم کاری تدریجی است که نیاز به برنامه‌ریزی و گذشت زمان دارد. به همین جهت قرآن کریم در راستای ایجاد اعتقاد به معاد در مرحله اول نزول، با اخبار از معاد و تهدید به عذاب جهنم، سعی در تثبیت این اعتقاد در مردم دارد و در مرحله دوم، با تشویق به بهشت و نیز نفی دلیل از سوی منکران معاد، به برخی شبهات آنان پاسخ می‌دهد و علاوه بر این، در مرحله سوم، با استدلال عقلی (چون برهان عدل و حکمت الهی) به اثبات معاد می‌پردازد.

استناد: صادقیپور، قاسم؛ میرجلیلی، علی محمد و حمیدیان، حمید. (۱۴۰۴). سیر تبیین و تثبیت اعتقاد به معاد در سوره‌های مکی. کتاب قیم، ۱۵ (۲)، پیاپی:

۱۸۹-۱۶۷، ۳۳.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2025.22180.3963>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

زیربنایی ترین عقیده آدمی، نگاه وی به هستی، آغاز (توحید) و انجام زندگی (معاد) و نبوت به عنوان رابط بین آغاز و انجام است. این سه اصل مبدأ، معاد و نبوت، اصول اعتقادی اسلامی را تشکیل می دهد. اسلام، جهان بینی و رسالت خویش را بر این سه پایه بنا کرده و باور و ایمان به آن ها را ضامن حیات فردی و اجتماعی انسان ها معرفی کرده است. نهادینه کردن این اعتقادات در ذهن مخاطب در دوران اسلامی، دفعی اتفاق نیفتاده؛ بلکه دارای یک سیر منطقی است.

با بعثت پیامبر اکرم (ص) و نزول قرآن کریم، تحولی همه جانبه در امور فردی و اجتماعی در مکه آغاز شد. آن حضرت مأموریت یافت تا به تصحیح باورها و عقاید نادرست حاکم بر جامعه آن روز بپردازد. اعتقاد به معاد، همچون اعتقاد به توحید دارای اهمیت است. از آنجا که مطالعه سیره آن حضرت در راستای تبیین معادباوری، ضروری و کاربردی است، مراجعه به قرآن کریم می تواند ما را در یافتن این سیره کمک کند.

خداوند متعال بنابر مقتضای مخاطب، بحث معاد را به صورت گام به گام مطرح کرده است. اکنون پرسش این است که طرح مباحث معاد در سوره های مکی، در چند مرحله و به چه صورتی انجام شده است؟

قرآن همانطور که در بحث خداشناسی، ایمان به خداوند را مطرح کرده، در بحث معاد نیز، صرفاً به طرح وجود معاد نپرداخته است؛ بلکه ضمن هدایت، رهبری و دعوت به شناساندن معاد، تلاش دارد تا مردم معرفت و ایمان به معاد پیدا کنند و معادباور شوند (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۶۲۲). با توجه به اهمیت مسئله اعتقاد به معاد، از همان اولین سوره نازل شده بر پیامبر اکرم (ص)، زدودن اعتقاد انحرافی و تقویت اعتقاد صحیح به معاد، مورد توجه خداوند بوده و آیاتی در عذاب بازدارندگان از نماز آمده است (علق: ۱/ ۱۵-۱۸). بنابراین، پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و با مطالعه سیر نزول تدریجی آیات قرآن، مراحل ارائه مباحث معاد (طرح مسئله معاد، نفی معادانکاری و تبیین ابعاد آن) در سوره های مکی را مورد بررسی قرار می دهد. متأسفانه ترتیب سیر نزول سوره ها دقیقاً مشخص نیست و تنها روایاتی در زمینه ترتیب نزول در دست است. در این تحقیق، سیر نزول آیات و سور بر اساس جدولی است که برخی از محققان از تطبیق برخی روایات به دست آورده اند (معرفت، ۱۳۸۶، ج ۱، صص ۱۳۷-۱۳۸؛ بهجت پور، ۱۳۹۰، ج ۱، صص ۱۰۱-۱۰۷). لازم به ذکر است، با توجه به محدودیت این نوشتار، به برخی از ابعاد معاد و گزیده ای از آیات اشاره شده است.

سه اصل اعتقادی اسلامی یادشده، در کتاب های کلامی با نظامی خاص از توحید شروع شده و به معاد ختم می شود؛ ولی در قرآن کریم، با نزول تدریجی سوره ها، مباحث به صورت تلفیقی ارائه شده است، برای نمونه، در اولین سوره (سوره علق)، همزمان از هر سه اصل بحث شده است.

۲. پیشینه تحقیق

در خصوص تحول و پیشرفت عصر نبوی و الگوسازی آن نوشتارهایی پدید آمده است. در همین راستا، عده ای چون عبدالکریم بهجت پور در «همگام با وحی» با رویکرد تفسیر تنزیلی و باور به تحول آفرینی قرآن در ابعاد مختلف اشاره کرده اند؛ اما درباره سیر تحول مباحث معادباوری در عصر نزول در مکه مکرمه نوشتار خاصی یافت نشد. برخی از پژوهش های نزدیک به نوشتار بالا عبارتند از:

الف) طالبی آیسک، علی (۱۳۹۲)، پایان نامه «شیوه های قرآن در نهادینه ساختن باور به کیفر و پاداش»، حوزه علمیه قم. نگارنده فقط بحث کیفر و پاداش را بر اساس سیر نزول قرآن بررسی کرده است.

ب) خاوری، حسین (۱۳۹۸)، پایان‌نامه «ویژگی‌های جامعه مکه در عصر بعثت و راز تحول آن از منظر قرآن کریم»، دانشگاه مذاهب اسلامی. نگارنده بر اساس سُوَر مکی، معتقد است حضرت برای تأدیب قوم خود به آداب الهی، از روش‌ها و ابزارهای مختلف دعوت، همچون ارائه الگو، دعوت به تفکر و تعقل، مقایسه، تمثیل، خطابه، قصه‌گویی، موعظه و نصیحت، مجادله و مناظره، تشویق و تنذیر بهره می‌برد.

ج) قاسمی فیروزآبادی، نرگس؛ رحیمی، سیده وحیده و رحمان ستایش، محمدکاظم. (۱۴۰۲)، «فرایند گذار از معادانکاری به معادباوری در سیر نزول قرآن»، کتاب قیم، شماره ۲۸، صص ۲۹-۵۴. نویسندگان در این مقاله، فرایند تحول‌آفرینی قرآن در بُعد معادباوری را در دوران ۲۳ ساله رسالت پیامبر اکرم (ص) مورد بحث قرار داده‌اند؛ ولی تحقیق حاضر درصدد است تا فرایند تحول و پیشرفت مباحث معاد در جامعه مکی را در ۱۳ سال آغاز بعثت بررسی نماید.

۳. مفهوم شناسی

کلیدی‌ترین واژه در این پژوهش، «معاد» است که ضروری است به این مفهوم پرداخته شود.

۱-۳. معنای لغوی معاد

«عَوْد» به معنای رجوع و برگشتن است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۳۱۷) و «معاد» مصدر میمی یا اسم زمان یا اسم مکان از ریشه «عَوْد» و به معنای بازگشتن، زمان بازگشت یا مکان آن است (راغب، ۱۴۱۲، ص ۵۹۳). «معاد الرجل» به معنای وطن اوست؛ چون به مناطق دیگر می‌رود و به وطن خود برمی‌گردد (طریحی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۱۱۰؛ ابن‌جوزی، ۱۴۲۲، ج ۶، ص ۱۲۰). در قرآن کریم، کلمه «معاد» فقط یک بار و به معنای وطن استعمال شده است: ﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَيَّ مَعَادٌ﴾ (قصص: ۴۹/۸۵). مقصود، بازگشت رسول خدا (ص) پس از هجرت، به مکه، زادگاه خویش است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۱۲۹). ناگفته نماند، مشتقات «عود» در قرآن کریم، ۳۹ مرتبه و در ۲۵ سوره و ۳۵ آیه به کار رفته است که در مواردی^۱، به معنای بازگشت به سوی خداوند است و تماماً در سوره‌های مکی قرار گرفته است.

در قرآن کریم، علاوه بر مشتقات «عود»، الفاظ مترادف دیگری نظیر رجوع، رجع، بعث، نسل، احیاء، احضار، حشر، نشر و خروج که به معنای معاد و بازگشت به سوی خداست، به کار رفته است (عرفی طالقانی، ۱۳۸۸، ص ۲۶).

۲-۳. معنای اصطلاحی معاد

معاد در اصطلاح دانشمندان اسلامی، به معنای بازگشتن انسان بعد از موت به حیات به جهت یافتن جزای اعمالی است که قبل از مرگ از وی صادر شده است (سبحانی، ۱۳۸۶، ص ۳۳). اصل در انسان روح اوست که عیناً در خلق دوم باقی می‌ماند و بدن انسان همچون لباسی است که دائماً در حال تغییر است. بدن با فرارسیدن مرگ ضعیف شده و از میان می‌رود؛ اما روح چون از سنخ عالم ماده نیست، به همراه اعمال، افکار و صفات نفسانی ثابت، باقی می‌ماند و در برزخ و قیامت با لباس جدید متناسب با احوال آن عالم حاضر می‌گردد (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۸، ص ۲۵۱).

۱. بروج: ۱۳/۲۷؛ اعراف: ۲۹/۳۹؛ طه: ۵۵/۴۵؛ نمل: ۶۴/۴۸؛ یونس: ۴/۵۱ و ۳۴؛ انبیاء: ۱۰۴/۷۳؛ روم: ۱۱/۸۴، ۲۷ و ...

۳-۳. سوره‌های مکی

زمان بعد از بعثت پیامبر اکرم(ص) تا آخر عمر شریف ایشان که همراه با نزول تدریجی قرآن کریم به مدت ۲۳ سال طول کشید، عصر نبوی نامیده می‌شود. در این میان، دوران ۱۳ ساله بعد از بعثت را که آن حضرت در مکه حضور داشت، دوران مکی می‌نامند. سوره‌هایی را که پیش از هجرت پیامبر(ص) به مدینه نازل شده، مکی می‌نامند. با توجه به روایات ترتیب نزول، ۸۶ سوره مکی و ۲۸ سوره مدنی است (معرفت، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۶۷).

۳-۴. زمان جاهلیت و عصر نبوی(ص)

جاهلیت به دوران عرب پیش از اسلام اطلاق می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۰، ص ۲۸۴). آن زمان دوران انحطاط دین و اجتماع و ضعف اخلاق، خونریزی (عطیه، ۱۳۵۵، ص ۶)، بت پرستی (فروخ، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۷۳)، زنده به گورکردن دختران (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ص ۳۱) و آداب غیر انسانی دیگر بود. در چنین شرایطی، پیامبر اسلام(ص) با تعالیم و حیانی قرآن، فرهنگ و نظام جاهلی را تغییر داد و با طرح مباحث اعتقادی صحیح مانند معاد و زدودن باورهای ریشه‌دار و عادت‌های ناپسند جاهلی، باور مسلمانان را به معاد قوام بخشید.

قابل ذکر است، انسان‌ها همواره در طول تاریخ، به نوعی به زندگی بعد از مرگ اعتقاد داشته‌اند و از این رو، اشیائی به همراه مرده در قبر می‌گذاشتند. اعتقاد به اصل معاد با الهام فطری همراه است. اگرچه گاهی انسان‌ها بر اثر نداشتن بینش صحیح و دوری از تعلیمات انبیاء، مرتکب خطا و خرافات می‌شدند (رشاد، ۱۳۸۰، ج ۲، صص ۳۸۲-۳۸۳).

۴. نزول تدریجی قرآن کریم

یکی از مهم‌ترین امتیازات قرآن نسبت به سایر کتب آسمانی، نزول تدریجی آن است. آیات و سوره‌های این کتاب جاویدان، به صورت تدریجی و در مواردی با تناسب حوادث مختلف نازل می‌شد. قرآن به صراحت، بر تدریجی بودن نزول آیات خود دلالت دارد (فرقان: ۴۲/۳۲؛ اسراء: ۵۰/۱۰۶).

افزون بر آیات قرآنی، روایات نقل شده (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴، ص ۶۶۱؛ سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۵۶ و ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۷۰)، تاریخ مسلم (نک. واقدی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۰۰ و ۳۷۱ و ابن هشام، بی تا، ج ۱، ص ۲۱۱ و ۳۵۵) و اجماع شیعه و اهل سنت هم نزول تدریجی قرآن کریم را تأیید می‌کند.

در این مقاله، برای شناسایی سیر طرح مبحث معاد، بعد از ذکر هر سوره، شماره ترتیب نزول آن ذکر می‌گردد؛ بدین صورت: (نام سوره: شماره ترتیبی نزول سوره/ شماره آیه).

۵. مراحل طرح معاد در سوره‌های مکی

اصول اساسی دین، باید به تدریج و بنابر مقتضای حال مخاطبان تبیین گردد. در واقع، برای باور به معاد و نهادینه‌سازی آن، ابتدا باید با طرح مباحث مربوط به قیامت و عذاب آن و سکرات مرگ در سوره‌های اولیه نازل شده، زمینه‌سازی کرد و آنگاه، به شبهات منکران پاسخ داد و نهایتاً، برای رسوخ در اذهان، به اثبات معاد پرداخت. بر این اساس، سیر تبیین مباحث معاد در سور مکی در سه مرحله نزول صورت گرفته است:

مرحله اول: تبیین معاد با تأکید بر تهدید به عذاب با نزول سوره علق در ابتدای بعثت تا نزول سوره قمر؛

مرحله دوم: تعریض به معادانکاران و تشویق به بهشت با نزول سوره ص تا سوره یوسف؛
مرحله سوم: تبیین ابعاد معاد با نزول سوره حجر تا آخرین سوره نازل شده در مکه (سوره مطففین).

۱-۵. مرحله اول: تبیین معاد با تأکید بر عذاب (از نزول سوره علق تا نزول سوره قمر)

در مرحله نخست نزول قرآن کریم (سوره‌های علق تا قمر)، خداوند در یادکرد از معاد، به بیان عذاب‌های جهنم و معرفی کلی دوزخیان با استدلال‌های ساده پرداخته است تا فهم آن برای مخاطبان آسان باشد. این دست استدلال‌ها، به فراخور زمان و مکانی است که آیات سور مکی نازل شده‌اند. از آنجایی که سور مطرح شده در این مرحله، نخستین سوره‌های نازل شده بر نبی اکرم (ص) بوده، اشارات و استدلال‌های این مرحله ساده و روان است.

سوره‌هایی که در این مرحله بررسی می‌شود، عبارت‌اند از: سوره علق، مزمل، مدثر، حمد، تکویر، اعلی، لیل، فجر، ضحی، انشراح، عصر، عادیات، کوثر، تکاثر، ماعون، کافرون، فیل، فلق، ناس، اخلاص، نجم، عبس، قدر، شمس، بروج، تین، قریش، قارعه، قیامه، همزه، مرسلات، طارق، بلد و قمر.

۱-۱-۵. طرح جهنم و انداز

در سوره‌های مرحله اول نزول قرآن کریم، درباره معاد، به عذاب‌های اخروی بیشتر از پاداش‌های بهشتی و تنها در چند آیه به بهشت اشاره شده است؛ نظیر: ﴿فِي جَنَّاتٍ يَسَاءَلُونَ﴾ (مدثر: ۲/ ۴۰)، ﴿وَإِذَا الْجَنَّةُ أُنْزِلَتْ﴾ (تکویر: ۷/ ۱۳) و ﴿وَادْخُلِي جَنَّتِي﴾ (فجر: ۱۰/ ۳۰). همچنین، سور دیگر توضیح کوتاهی در مورد بهشت دارد (نک. نجم: ۲۳/ ۱۵؛ بروج: ۲۷/ ۱۱؛ مرسلات: ۳۳/ ۴۱-۴۳؛ ق: ۳۴/ ۳۱-۳۵؛ قمر: ۳۷/ ۵۴-۵۵).

در نخستین سوره نازل شده (سوره علق)، اصل بحث معاد مطرح شده است: ﴿إِنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الرُّجْعَىٰ﴾ (علق: ۱/ ۸)؛ مرجع و بازگشت هر کس به سوی خداست. پس فرد طاعی (سرکش) چگونه به جهت ثروتمندی‌اش طغیان نموده و پروردگارش را عصیان می‌کند و حال آنکه بازگشتش به سوی اوست (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲۷، ص ۱۸۴). در ادامه همین سوره، در مورد عذاب فرد طاعی هشدار می‌دهد؛ بدون اینکه اشاره‌ای به پاداش داشته باشد: ﴿كَأَلَّا لِيْن لَّمْ يَنْتَه لَسْفَعَا بِالنَّاصِيَةِ * نَاصِيَةٍ كَازِيَةٍ خَاطِئَةٍ * فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ * سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ﴾ (علق: ۱/ ۱۵-۱۸)؛ چنان نیست که او خیال می‌کند، اگر دست از کار خود برندارد، ناصیه‌اش [موی پیش سرش] را گرفته (و به سوی عذاب می‌کشانیم)، همان ناصیه دروغگوی خطاکار را! سپس هر که را می‌خواهد صدا بزند (تا یاریش کند)؛ ما هم بزودی مأموران دوزخ را صدا می‌زنیم (تا او را به دوزخ افکنند).

در سوره مبارک تکاثر نیز، پس از هشدار در مورد «تکاثر» (افزون طلبی و تفاخر)، به رؤیت آتش جهنم اشاره شده است: ﴿لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ * ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ﴾ (تکاثر: ۱۵/ ۶ و ۷)؛ قطعاً شما جهنم را خواهید دید! سپس آن را به عین الیقین خواهید دید؛ یعنی تکاثر موجب جهنمی شدن است و این آیه هشدار به کسی است که جهنم را تکذیب کرده یا اینکه ایمان آورده و بر طبق ایمانش عمل نکرده است (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۸، ص ۱۶۸).

در این مرحله، آیاتی که به جهنم و عذاب اشاره دارد، به شرح ذیل است: (مزمل: ۲/ ۱۴-۱۷ و ۱۹-۱۷؛ مدثر: ۳/ ۸-۱۰ و ۳۱-۲۶ و ۴۸-۴۶؛ اعلی: ۸/ ۱۱-۱۳؛ لیل: ۹/ ۱۳-۱۴؛ فجر: ۱۰/ ۲۳-۲۶؛ ضحی: ۱۱/ ۴؛ عادیات: ۱۴/ ۱۱-۱۲؛ تکاثر: ۱۶/ ۸-۶؛ ماعون: ۱۷/ ۱؛ نجم: ۲۳/ ۵۸-۵۷؛ عبس: ۲۴/ ۳۳-۳۷؛ بروج: ۲۷/ ۱۰؛ تین: ۲۸/ ۵؛ قارعه: ۳۰/ ۱۱-۱۸؛ قیامت: ۳۱/ ۲۴-۳۶؛ همزه: ۳۲/ ۸-۴؛ مرسلات: ۳۳/ ۲۸-۴۰؛ ق: ۳۴/ ۲۴-۳۰؛ بلد: ۳۵/ ۱۹-۲۰؛ قمر: ۳۷/ ۴۶-۴۸).

در سوره لیل در مورد هشدار به عذاب جهنم با انذار تعبیر می‌فرماید: ﴿فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى * لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى﴾ (لیل: ۱۴-۱۵)؛ و من شما را از آتشی که زبانه می‌کشد؛ بیم می‌دهم. کسی جز بدبخت‌ترین مردم وارد آن نمی‌شود. خداوند انذار را به خود نسبت داده است تا به این نکته اشاره کند که هدایت، قضایی حتمی است و به همین جهت، منذر حقیقی خدای تعالی است؛ هرچند که با زبان رسول خدا(ص) انجام شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۵۱۴).

در بیانی روشن‌تر، قرآن دوزخ را از مهم‌ترین اندازها و اخطارهای الهی برای بشر معرفی می‌کند: ﴿سَأُصْلِيهِ سَقَرَ * وَ مَا أَذْرَاكَ مَا سَقَرُ *... إِنَّهَا لِأَحَدَى الْكَبِيرِ * نَذِيرًا لِّلْبَشَرِ﴾ (مدثر: ۲/۲۶-۲۷ و ۳۵-۳۶)؛ (اما) بزودی او را وارد سَقَر [دوزخ] می‌کنم و تو نمی‌دانی «سقر» چیست... که آن (حوادث هولناک قیامت) از مسائل مهم است، هشدار و اندازی است برای همه انسان‌ها. در ابتدای بعثت، پیامبر اکرم(ص) نیز به انذار مأمور می‌گردد: ﴿قُمْ فَأَنْذِرْ﴾ (مدثر: ۲/۲) و در سوره «ق» نیز، خداوند حضرت را «مُنْذِر» معرفی می‌کند: ﴿بَلْ عَجِبُوا أَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ﴾ (ق: ۲/۳۴) آنها تعجب کردند که پیامبری انذارگر از میان خودشان آمده است.

در سوره بروج نیز، افرادی که مؤمنان را شکنجه دادند، به عذاب جهنم تهدید شده‌اند: ﴿إِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ﴾ (بروج: ۲۳/۱۰)؛ کسانی که مردان و زنان با ایمان را شکنجه دادند؛ سپس، توبه نکردند، برای آنها عذاب دوزخ و عذاب آتش سوزان است.

غرض از اعلام لعن و طرد اصحاب اُخدود نیز، هشدار به کفار قریش است که گروندگان به رسول(ص) را به جهت ایمان مورد آزار و اذیت قرار می‌دادند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۷۰).

در این مرحله، آیات انذار و هشدار به وسیله معاد، وارد شده و چندان به آیات تبشیری و تشویقی نپرداخته است تا مخاطبان به وسیله هشدارها، مسیر هدایت را بازیابند. جنبه هشداردهی در این مرحله، بدان جهت است که اذهان خفته را به سوی آموزه‌های هدایتی بیدار نماید. بنابراین در این مرحله، قرآن بیشتر به انذار و هشدار همراه با عذاب پرداخته است تا از این طریق شاید مردم مسیر هدایت را بیابند.

۵-۱-۲. معرفی کلی دوزخیان

در این مرحله از سوره‌های مکی، قرآن علاوه بر تهدید به جهنم، به معرفی رفتارها و یا صفاتی که مستوجب آتش دوزخ می‌شود، می‌پردازد. به عبارتی، به صورت مصداقی کسی را به عنوان اهل عذاب معرفی نکرده است، بجز سوره مسد که در توبیخ ابولهب و زنش نازل شده و در روایات، ترتیب نزول به عنوان ششمین سوره آمده است (معرفت، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۰۵؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۵۲۵)؛ ولی با توجه به اینکه روایات ترتیب نزول مرسل است و ممکن است در مواردی در بیان ترتیب سوره‌ای دارای تفاوت باشند، به نظر می‌آید که این سوره مسد هم، در مرحله دوم نزول، در جواب نفرین ابولهب بعد از دعوت عشیره و نزول آیه ﴿وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾ (شعرا: ۴۷/۲۱۴) نازل شده باشد (ابن‌سعد، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۵۷؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۹۶؛ قطب، ۱۴۲۵، ج ۵، ص ۲۶۱۹).

طبق آیات سوره علق، انسانی که احساس بی‌نیازی از خداوند کند، طغیان می‌کند. غافل از اینکه به سوی پروردگار برمی‌گردد (علق: ۱/۸-۶). قرآن انسانی را که احساس بی‌نیازی کند، طغیانگر معرفی می‌کند.

در سوره مبارک اعلی، بدبخت‌ترین افراد، کسانی معرفی شده‌اند که از آموزه‌های وحیانی دوری می‌گزیند و به زودی وارد آتش دوزخ می‌شود (اعلی: ۱۱/۷). همچنین، در سوره نجم به این حقیقت اشاره شده است که آنانی که به آخرت ایمان ندارند، ملائکه را دختران خدا می‌پندارند (نجم: ۲۳/۲۷).

خداوند در سوره قارعه بیان کرده که فرجام انسان در قیامت، وابسته به کردار اوست. هر که ترازوی اعمالش سنگین باشد، در قیامت دارای زندگی پسندیده است و هر که ترازوی کردارش سبک باشد، پناهگاهش آتشی سوزان است (قارعه: ۳۰/۱۱-۶).

در سوره قیامت، یکی از عوامل معادگریزی انسان را میل به رها بودن در راستای بی‌بندوباری معرفی می‌کند. به عبارتی، شک در معاد ندارد، ولی می‌خواهد گناه کند (قیامت: ۳۱/۵-۱۳). همچنین، قرآن کریم دنیادوستی و فراموشی آخرت (قیامت: ۳۱/۲۰-۳۵) و میل کافران به انجام هرگونه فسق و فجور را سبب انکار اصل قیامت اعلام می‌کند (قیامت: ۳۱/۳-۴). در سوره همزه آمده است که افراد عیب‌جو و مسخره‌کننده که در فکر جمع مال هستند، در «حُطْمَة» (آتش برافروخته الهی) پرتاب می‌شوند (همزه: ۳۲/۴-۷).

قرآن در سوره بلد، کسانی را که به آیات الهی کافر شوند، اصحاب مشممه می‌شمرد: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا هُمْ أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ﴾ (بلد: ۳۵/۱۹)؛ کسانی که به آیات ما کافر شدند، افرادی شوم هستند که نامه اعمالشان به دست چپشان داده می‌شود؛ یعنی دستشان از حسنات تهی بوده و نامه اعمالشان از سیئات سیاه است. «مشممه» از ماده «شوم» است؛ یعنی این گروه کافر، افرادی شوم و نامیمون‌اند که سبب بدبختی خویش و جامعه هستند، ولی از آنجا که شوم‌بودن در قیامت به آن شناخته می‌شود که نامه اعمال افراد در دست چپ آنها باشد، به کافران «اصحاب مشممه» می‌گویند (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۲۷، ص ۳۴).

۳-۱-۵. اشاره به حوادث سخت قیامت

در بسیاری از سوره‌های مکی، در راستای مباحث هدایتی، به سختی‌های روز قیامت برای انسان اشاره شده است تا شاید از این طریق، مسیر هدایت برای افراد هموار شود. در سوره مزمل در این زمینه می‌فرماید: ﴿إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَ جَحِيمًا * وَ طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ (مزمل: ۱۲-۱۳/۲)؛ نزد ما غلّ و زنجیرها و (آتش) دوزخ است و غذایی گلوگیر و عذابی دردناک.

خداوند برای جهنمی‌ها عذاب سختی آماده کرده است: بندها و غلّ‌ها و آتشی که هیزم‌ش، مردم و سنگ است و غذایی که همچون خار است؛ نه از گلو بیرون می‌آید و نه به درون فرو می‌رود و نیز، انواع دیگری از عذاب، نظیر تن‌پوش‌هایی از قیر و گرزهای آهنین در انتظار آنان است (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۷، ص ۷۵۰).

در ادامه همین سوره، به سختی عذاب قیامت اشاره دارد که کودک را پیر می‌کند: ﴿فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا * السَّمَاءُ مُمْطِرَةٌ بِهِ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولًا﴾ (مزمل: ۱۷-۱۸/۲)؛ شما (نیز) اگر کافر شوید، چگونه خود را (از عذاب الهی) بر کنار می‌دارید؟! در آن روز که کودکان را پیر می‌کند و آسمان از هم شکافته می‌شود و وعده او شدنی و حتمی است. این تعبیر که آن روز کودک را پیر می‌کند، کنایه از شدت عذاب آن روز و نه طولانی بودن آن است. آسمان در آن روز و یا به سبب شدت آن روز شکافته می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۱۰۷).

در سوره مدثر، در مورد شدت عذاب روز قیامت بعد از نفخ صور می‌فرماید: ﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي النَّافُورِ * فَذَلِكَ يَوْمٌ عَسِيرٌ * عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ﴾ (مدثر: ۸-۱۰/۳)؛ هنگامی که در «صور» دمیده شود، آن روز، روز سختی است و برای کافران آسان نیست!

قرآن کریم در سوره اعلی می‌فرماید: ﴿سَيَذَكَّرُ مَنْ يَخْشَى* وَ يَتَجَبَّبُهَا الْأَشْقَى* الَّذِي يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرَى* ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى﴾ (اعلی: ۸/ ۱۰-۱۳)؛ هر کس از خدا بترسد، متذکر خدا می‌شود؛ ولی آنکه دوری کند، بدترین (اشقی) است که به آتشی انداخته می‌شود که نه می‌میرد و نه زنده می‌شود. در سوره لیل از زبان پیامبر (ص) می‌فرماید: من شما را از آتشی که زبانه می‌کشد، می‌ترسانم: ﴿فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّى﴾ (لیل: ۱۴/۹).

قرآن در سوره فجر می‌فرماید: در روز قیامت، هیچ کس همانند خداوند عذاب نمی‌کند و هیچ کس همچون او، کسی را به بند نمی‌کشد! ﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ أَحَدٌ* وَلَا يُوثِقُ وَثَاقُهُ أَحَدٌ﴾ (فجر: ۱۰/ ۲۵-۲۶). این تعبیر کنایه از شدت تهدید است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۴۷۷).

مطابق آیات سوره عبس، عذاب قیامت آنقدر سخت است که همه از یکدیگر فرار می‌کنند: ﴿إِذَا جَاءَتِ الصَّاحَّةُ* يَوْمَ يَقْرَأُ الْمُرءُ مِنْ أَخِيهِ* وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ* وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ* لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ﴾ (عبس: ۲۴/ ۳۳-۳۷).

تمام سوره مبارک قارعه، به حوادث روز قیامت اختصاص دارد و در آیات آغازین، قیامت را به روزی کوبنده تعبیر می‌کند (قارعه: ۱۱/ ۳۰) و در سوره طارق، قیامت را روزی معرفی می‌کند که هیچ نیرو و یاوری برای انسان نیست (طارق: ۱۰/ ۳۶).

در سوره قمر، سخن از هولناک و تلخ بودن عذاب قیامت است؛ روزی که مجرمان در شعله‌های آتش قرار می‌گیرند و به صورت در آتش دوزخ کشیده می‌شوند: ﴿وَالسَّاعَةُ أَذْهَى وَ أَمْرٌ* إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي ضَلَالٍ وَ سَعْرِ يَوْمٍ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ﴾ (قمر: ۳۷/ ۴۶-۴۸).

بیان حوادث هولناک روز قیامت بدین دلیل است که انسان به خود آمده و راه هدایت را در پیش گیرد؛ زیرا انسان در هنگام مواجهه با آنها اختیار خویش را از دست داده و دیگر هیچ کاری از دستش بر نمی‌آید. بنابراین، باید به فکر تهیه توشه آخرت قبل از وقوع حوادث این روز باشد.

۴-۱-۵. استدلال محدود بر معاد

در این مرحله، برای زمینه‌سازی باور به معاد، خبر هولناک مرگ و احوال قیامت مطرح شده و چندان از استدلال بر معاد خبری نیست؛ هرچند در چند سوره آخر از این مرحله، به پدیده مشابه معاد (زنده شدن گیاهان و درختان)، استدلال شده است.

برای تبیین معاد در این مرحله، مرگ را به عنوان یک حقیقت بسیار سخت که انسان از آن فراری است، معرفی می‌کند: ﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ﴾ (ق: ۳۴/ ۱۹)؛ سرانجام، سكرات مرگ حقیقت را (پیش چشم او) می‌آورد. این همان چیزی است که تواز آن می‌گریختی. به گفته امام علی (ع) شدائد و سختی‌های مرگ، شدیدتر از آن است که در وصف بگنجد و یا با معیار عقل مردم دنیا سنجیده شود (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۱).

عده‌ای از مردم از نخستین روز مواجهه با دعوت پیامبران، بنا را بر انکار و عدم پذیرش می‌نهادند و تکذیب می‌کردند و این برخورد به انکار همه معارف و به‌ویژه معاد منجر می‌شد: ﴿إِذَا مَثَا وَ كُنَّا تُرَاباً ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ... بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ﴾ (ق: ۳۴/ ۵-۳)؛ آیا هنگامی که مُردیم و خاک شدیم (دوباره به زندگی بازمی‌گردیم)؟! این بازگشتی بعید است!... آنها حق را هنگامی که به سراغشان آمد، تکذیب کردند.

قرآن در ادامه سوره ق می‌فرماید: ﴿إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي وَ نُمِيتُ... ذَلِكَ حَشَرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ﴾ (ق: ۳۴/ ۴۳-۴۴)؛ جمع‌آوری خلق بر ما آسان است. این بیان شاید در برابر شبهه منکران به معاد است که احیای دوباره انسان کار دشواری است.

قرآن انگیزه این مخالفت را رهایی از قید و بندها بیان می‌کند. قبول دعوت پیامبر، یعنی مقید شدن به معارف مختلف و از جمله اعتقاد به معاد و حضور در محکمه عدل الهی؛ ولی برخی می‌خواهند بی‌هیچ قید و بندی آزاد و رها باشند تا هر چه بخواهند انجام دهند. از این رو، در برابر اخبار به وجود معاد، مقاومت و انکار می‌کنند (جوادی‌آملی، ۱۳۷۲، ص ۳۱۳). در سوره قیامت می‌فرماید: برخی می‌پندارند خداوند نمی‌تواند استخوان‌هایشان را جمع کند و می‌پرسند قیامت کجاست؟ درحالی‌که انگیزه انکارشان ناتوانی خدا از گردآوری استخوان‌ها نیست؛ بلکه آنان با انکار معاد می‌خواهند جلوی راه خود را بگشایند و احکام شرعی مانع نباشد (قیامت: ۳۱/۶-۳).

قرآن در جایی دیگر، انگیزه مخالفت را لذت‌جویی و حفظ سلطه بیان می‌کند: ﴿وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِإِيقَاءِ الْآخِرَةِ وَاتَّرفْنَاهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا... أَيَعِدُّكُمْ أَنْتُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَاباً وَ عِظَاماً أَنْتُمْ مُخْرَجُونَ * هِيَاهُ هِيَاهُ لِمَا تُوَعَّدُونَ﴾ (مؤمنون: ۷۴/۳۳-۳۶)؛ اشرافیان (خودخواه) از قوم او که کافر بودند و دیدار آخرت را تکذیب می‌کردند و در زندگی دنیا به آنان ناز و نعمت داده بودیم، گفتند: «... آیا او به شما وعده می‌دهد هنگامی که مردید و خاک و استخوان‌هایی (پوسیده) شدید، بار دیگر (از قبرها) بیرون آورده می‌شوید؟! هیهات، هیهات از این وعده‌هایی که به شما داده می‌شود!

سران کافر از قوم نوح(ع) به دلیل مرقه بودن و برخورداری از لذات دنیایی و سلطه داشتن بر مردم، به آنان می‌گفتند که شما از این مرد، پیروی نکنید تا مردم همیشه تحت سلطه آنان بمانند.

در اواخر این مرحله، در سوره «ق» (مکی، ۳۴) با سوگند به قرآن مجید می‌گوید که کفار به انذار پیامبر اکرم(ص) نسبت به قیامت ایمان نیاورده؛ بلکه از آن به شگفت آمده، بعیدش دانستند و گفتند: ﴿أَءَآذَا مِنَّا وَ كُنَّا تُرَاباً ذَلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ﴾ (ق: ۳/۳۴)؛ کافران با تعجب می‌گویند: آیا وقتی که ما مردیم و خاک شدیم و ذات ما آن چنان باطل و نابود شد که دیگر اثری از آن به جای نماند، دوباره مبعوث می‌شویم و برمی‌گردیم؟ این برگشتن، باور نکردنی است، عقل آن را نمی‌پذیرد و زیر بار آن نمی‌رود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، صص ۵۰۵-۵۰۶).

خداوند در برابر این خیال باطل و استبعاد نسبت به بعث و رجوع، چند جواب می‌دهد: یکی اینکه جمع کردن اجزای متلاشی شده برای خدایی که علم به همه چیز دارد، ممکن است: ﴿قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ وَ عِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِیْظٌ﴾ (ق: ۴/۳۴). این آیه، تعجب کفار و استبعادشان نسبت به بعث و رجوع را رد می‌کند؛ چون آنان در مقام انکار معاد چنین استدلال می‌کردند که بعد از مردن، به زودی متلاشی می‌شویم و بدن‌هایمان خاک می‌شود و با خاک‌های دیگر مخلوط می‌گردد. پس معاد ممکن نیست؛ ولی خداوند جواب می‌دهد که ما دانا هستیم به آنچه که زمین از بدن‌های شما می‌خورد و علم ما چنان نیست که جزئی از اجزاء شما را از قلم بیندازد تا برگرداندن آن به دلیل نامعلوم بودن دشوار و یا نشدنی باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۵۰۷).

در ادامه همین سوره، با جوابی دیگر در مقام استدلال بر معاد به نظام موجود و مشهود زمین و گیاهان اشاره می‌کند که چگونه بر اثر باران، گیاهان زنده می‌شوند و به باردهی می‌پردازند. زنده شدن پس از مرگ هم، به مانند آن است: ﴿وَ نَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكاً فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَ حَبَّ الْحَصِيدِ * وَ النَّخْلَ بَاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ رِزْقاً لِلْعِبَادِ﴾ (ق: ۳۴/۹-۱۰). خلقت زمین و تدابیر الهی که در آن جریان دارد، بهترین دلیل است که می‌تواند عقل را بر کمال قدرت و علم صانع آن رهنمون شود. این برهان از راه اثبات علم و قدرت خداوند، معاد را اثبات می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۵۰۹)؛ ولی برخی مرگ و زندگی زمین و گیاهان را که در طول عمرشان بارها تجربه کرده‌اند باور دارند، ولی از زنده شدن انسان بعد از مرگ تعجب می‌کنند.

آیه بعدی از همین سوره: ﴿وَأَخْيَيْنَا بِهِ بَلْدَةً مِّنْآ كَذَلِكَ الْخُرُوجِ﴾ (ق: ۱۱/۳۴)، برهانی برای مسأله بعث و معاد در برابر استبعاد منکران معاد است. در این جمله با اثبات امکان آن از راه نشان دادن نمونه‌ای که همان زنده کردن گیاهان بعد از مردن آنهاست، اثبات می‌کند که پس چنین چیزی ممکن است؛ زیرا احیای مردگان عیناً مثل زنده کردن گیاهان در زمین است، بعد از آنکه مرده و از رشد افتاده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۵۱۰).

در ادامه همین سوره، به قدرت خداوند بر خلقت آغازین بر امکان معاد استدلال می‌کند: ﴿أَفَعَيْنَا بِالْخُلُقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾ (ق ۱۵/۳۴)؛ آیا ما از آفرینش نخستین عاجز ماندیم (که قادر بر آفرینش رستاخیز نباشیم)؟! ولی آنها (با این همه دلایل روشن) باز در آفرینش جدید تردید دارند!

در سوره طارق در استدلال بر معاد و انداز به کافران، با سه دلیل (حفظ شدن روح پس از مرگ، قدرت خدا بر آفرینش انسان از آب جهنده و قانون برگشت‌پذیری در نظام آفرینش) نتیجه می‌گیرد که کید کافران برای انکار معاد به جایی نمی‌رسد (خامه‌گر، ۱۳۹۹، ص ۹۱): ﴿إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ * فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ * خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ * ... إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ﴾ (طارق ۴-۸/۳۶)؛ هر کس مراقب و محافظی دارد! انسان باید بنگرد که از چه چیز آفریده شده است! از یک آب جهنده آفریده شده است... مسلماً او [خدایی که انسان را از چنین چیز پستی آفرید] می‌تواند او را بازگرداند!

۲-۵. مرحله دوم: تعریض به معادانکاران و تشویق به بهشت (از سوره ص تا سوره یوسف)

در این مرحله منکران معاد را توبیخ نموده و علاوه بر انداز و ترس از عذاب اُخروی، و به درک بهشت تشویق می‌کند. به دنبال آن، به تقابل اهل جهنم و اهل بهشت (نیکان و فاجران) اشاره دارد و برای تثبیت و تقویت باور به معاد، به استدلال‌های پیچیده‌تری نسبت به مرحله نخست پرداخته است. سوره‌های این مرحله به ترتیب عبارت‌اند از: ص، اعراف، جن، یس، فرقان، فاطر، مریم، طه، واقعه، شعراء، نمل، قصص، اسراء، یونس، هود و یوسف.

۱-۲-۵. تعریض به منکران معاد

در مرحله اول نزول قرآن، به بحث معاد بدون طعنه به منکران اشاره شد؛ ولی در این مرحله، انکارکنندگان معاد را توبیخ کرده و با آنها بحث می‌کند. در سوره ص می‌فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَصْلُونِ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ﴾ (ص: ۲۶/۳۶)؛ کسانی که از راه خدا گمراه شوند، عذاب شدیدی به دلیل فراموش کردن روز حساب دارند! این آیه تهدیدی بر انکارکننده معاد است که از راه خدا فاصله گرفته و قیامت را فراموش کرده است.

در سوره اعراف سرنوشت شوم تکذیب‌کنندگان آیات الهی و مستکبران را جاودانگی در آتش جهنم معرفی می‌کند: ﴿وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ (اعراف: ۳۶/۳۹) و در ادامه همین سوره بیان می‌کند، آنها هرگز داخل بهشت نمی‌شوند و برای آنان بستری از آتش است (اعراف: ۴۰/۳۹).

۲-۲-۵. طرح بهشت و تقابل بهشت با جهنم

در مرحله نخست نزول، فقط در چند سوره به بهشت اشاره‌ای کوتاه شد، ولی از این مرحله نزول به بعد، همانطور که به جهنم اشاره دارد، بهشت و صفات اهل بهشت را نیز یادآوری می‌کند. به عبارتی، هم از جهنم بحث می‌شود و هم از بهشت؛ گاهی هم تقابل بین این دو نشان داده می‌شود تا مخاطب با مقایسه آن دو، به سمت بهشت گرایش یابد و خود را از جهنم دور سازد.

در نخستین سوره این مرحله؛ یعنی سوره ص، در بیان سرنوشت افراد باتقوا در روز قیامت می‌فرماید: ﴿هَذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ﴾ جَنَاتٍ عَدْنٍ مُّنتَحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابُ ﴿ص: ۳۶/۴۹-۵۰﴾: این یک یادآوری است و برای پرهیزکاران فرجام نیکویی است. باغ‌های جاویدان بهشتی که دره‌ایش به روی آنان گشوده است. در ادامه، به بحث جهنم به عنوان مقابل با بهشت می‌پردازد: ﴿هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ﴾ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا فَيَسْسُ الْمِهَادُ ﴿هَذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ﴾ ﴿ص: ۳۶/۵۵-۵۷﴾؛ این (پاداش پرهیزگاران است) و برای طغیانگران بدترین محل بازگشت است: دوزخ، که در آن وارد می‌شوند و چه بستر بدی است! این نوشابه «حمیم» و «غَسَّاق» است [دو مایع سوزان و تیره رنگ] که باید از آن بپشند!

در این مرحله نزول در مبحث معاد، علاوه بر اشاره به بهشت، گاهی تقابل میان نیکان و فجّار را عنوان می‌کند، به گونه‌ای که این تقابل موجب تشویق نیکان به انجام کارهای خیر برای ورود به بهشت و نیز تهدید فاجران به جهنم می‌شود. این تقابل در آیات ۴۰ تا ۴۲ سوره اعراف، در قالب سرنوشت مکذّبین و مؤمنان صالح و در آیات ۴۴ تا ۵۰ از همین سوره، در مورد گفتگو و سرنوشت «اصحاب الجنة» و «اصحاب النار» مطرح گردیده است.

در آیات سوره یس، تقابل متقین و فاجران در قیامت بیان گردیده است (یس: ۴۱/۵۳-۶۵) و در سوره فرقان پس از طرح بهشت و جهنم و بیان عذاب جهنمیان (فرقان: ۴۲/۱۰-۱۴)، بهشت جاویدان را به متقین وعده می‌دهد (فرقان: ۴۲/۱۵-۱۶). در ادامه سوره مبارک فرقان، در ضمن برشمردن صفات شایسته عباد الرحمن، بیان می‌کند که آنان دوری از عذاب جهنم را از خداوند رحمان تقاضا می‌کنند (فرقان: ۴۲/۶۳-۶۶). در این آیات، از حال بندگان مطیع خبر می‌دهد که همیشه ملازم تقوی و مراقب حال خود می‌باشند که خلافتی از آنان صادر نگردد؛ با این حال از نفس خود مطمئن نمی‌باشند و خود را تخطئه کرده و از خداوند درخواست می‌کنند که آنها را از عذاب جهنم دور نگه دارد (امین، ۱۳۶۱، ج ۹، ص ۲۱۴).

در سوره مبارک فاطر نیز، از نعمت‌هایی که به بهشتیان وعده داده شده، سخن به میان آمده است: ﴿جَنّاتٌ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَ لُؤْلُؤًا وَ لِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ﴾ (فاطر: ۴۳/۳۳)؛ (پاداش آنان) باغ‌های جاویدان بهشت است که در آن وارد می‌شوند؛ درحالی‌که با دستبندهایی از طلا و مروارید آراسته‌اند و لباسشان در آنجا حریر است! در ادامه، به بحث عذاب جهنمیان می‌پردازد: ﴿وَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارٌ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَ لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍ﴾ (فاطر: ۴۳/۳۶)؛ کسانی که کافر شدند، آتش دوزخ برای آنهاست؛ هرگز فرمان مرگشان صادر نمی‌شود تا بمیرند.

در سوره مریم، ایمان، توبه و انجام اعمال شایسته را سبب ورود به بهشت دانسته است: ﴿... مَنْ تَابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَ لَا يَنْظُمُونَ شَيْئًا﴾ (مریم: ۴۴/۶۰) و در ادامه، به جهنمیان اشاره می‌کند و می‌فرماید: ﴿فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَ الشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثًّا﴾ (مریم: ۴۴/۶۸)؛ سوگند به پروردگارت که همه آنها را همراه با شیاطین در قیامت جمع می‌کنیم؛ سپس همه را - در حالی که به زانو درآمده‌اند - گرداگرد جهنم حاضر می‌سازیم.

در سوره طه نیز، تقابل جهنم و بهشت مطرح شده است: ﴿إِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَ لَا يَحْيَىٰ﴾ وَ مَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَٰئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَىٰ ﴿جَنّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَ ذَٰلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى﴾ (طه: ۷۵/۷۶-۷۷) و در سوره شعراء آمده است: ﴿وَ أُرْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ وَ بُرُزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ ﴿(شعرا: ۴۷/۹۰ و ۹۱)؛ (در آن روز) بهشت برای پرهیزکاران نزدیک می‌شود و دوزخ برای گمراهان آشکار می‌گردد.

۵-۲-۳. استدلال و پاسخ به شبهات معاد

در این مرحله از آیات سوره‌های مکی، قرآن علاوه بر ذکر پدیده‌های مشابه معاد، برخی شبهات منکران معاد را مطرح کرده است و می‌فرماید: شما با قدرت و توانایی خود، دوباره زنده کردن را امری نشدنی می‌پندارید؛ ولی به امر الهی ممکن است و منکران هیچ دلیلی بر نفی معاد ندارند.

الف) برخی از منکران معاد می‌پنداشتند که احیای مردگان از قلمروی قدرت بیرون است. در سوره مبارک یس، در برابر کسی که استخوانی را به دست گرفت و آن را نرم کرده و پودر آن را در هوا متفرق ساخت و گفت: چه کسی می‌تواند این ذرات پراکنده را زنده کند؟ قرآن جواب داد: همان کسی که اولین بار او را آفرید، باز هم قدرت بر زنده کردن وی را دارد: ﴿وَصَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ﴾ قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ (یس: ۷۸-۷۹). این آیه و آیات زیاد دیگری با اشاره به قدرت الهی درباره قیامت بیان می‌کند: همانطور که اولین بار معجزه حیات و خلقت از مشیت خدا سر زد و انسان را آفرید و حیات بخشید، بار دیگر در قیامت نیز به مشیت خویش انسان را زنده می‌کند (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۵۳۴).

در سوره فاطر آمده است که موت و حیات زمین، نمونه کوچکی از حیات کلی تر است که در عالم اتفاق می‌افتد و قیامت نیز، نمونه‌ای از تجدید حیات است، پس امری ممکن است: ﴿وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فُسْقَنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَخْيِنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ الْتُشْوِرُ﴾ (فاطر: ۴۳/۹)؛ خداوند کسی است که بادهای را فرستاد تا ابرهایی را به حرکت درآورند؛ سپس ما این ابرها را به سوی زمین مرده‌ای رانديم و به وسیله آن، زمین را پس از مردنش زنده می‌کنیم؛ رستاخیز نیز همین گونه است!

در سوره مبارک واقعه، در این باره می‌فرماید: ﴿أَفَرَأَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ﴾ أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ﴾ نَحْنُ قَدَرْنَا بَيْنَكُمْ الْمَوْتَ وَ مَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ﴾ عَلَى أَنْ يُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ وَ تَنْشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ (واقعه: ۴۶/۵۸-۶۱)؛ آیا از نطفه‌ای که در رحم می‌ریزید آگاهید؟! آیا شما آن را (در دوران جنینی) آفرینش (پی‌درپی) می‌دهید یا ما آفریدگاریم؟! ما در میان شما مرگ را مقدّر ساختیم؛ و هرگز کسی بر ما پیشی نمی‌گیرد! تا گروهی را به جای گروه دیگری بیاوریم و شما را در جهانی که نمی‌دانید آفرینش تازه‌ای بخشیم!

وقتی قرآن می‌فرماید که خلقت به دست خداست، این شبهه به نظر می‌رسد که باید این خلقت همچنان باقی بماند و دستخوش مرگ و میر نگردد و اگر می‌بینیم انسان می‌میرد، پس عوامل مرگ بر اراده خدا چیره هستند. از این رو، برای رفع این توهم فرمود: مرگ را هم خود ما در بین شما قرار داده‌ایم. کلمه «سبق» به معنای غلبه و «مسبق» به معنای مغلوب است، معنای آیه این است که: «ما در عروض مرگ بر یک مخلوق زنده از عوامل ویرانگر شکست نمی‌خوریم و چنان نیست که حیاتی دائمی به شما افاضه کنیم؛ ولی آن اسباب بر اراده ما غلبه کنند» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، صص ۲۲۹-۲۳۰).

ب) قرآن در سوره نمل اشاره می‌کند که انکار مخالفان معاد از روی علم و یقین نیست، بلکه بدون دلیل است: ﴿أَمْ مَنْ يَبْدُو الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَ مَنْ يُزِفُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ أَلِلَهُ مَعَ اللَّهِ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ (نمل: ۴۸/۶۴)؛ آیا کسی که آفرینش را آغاز کرد، سپس آن را تجدید می‌کند، و کسی که شما را از آسمان و زمین روزی می‌دهد آیا معبودی با خداست؟! بگو: «دلیلان را بیاورید اگر راست می‌گویید!»

۵-۳. مرحله سوم: تبیین ابعاد معاد (از سوره حجر تا سوره مطففین)

در مرحله سوم نزول سوره‌های مکی، ابعاد مفصل‌تر و جدیدتری از معاد، مانند مبحث برزخ، درهای هفت‌گانه جهنم و دو نفخ صور در آستانه قیامت مطرح شده است و علاوه بر استدلال‌های قبلی، دو استدلال عقلی بر معاد (برهان عدل الهی و برهان حکمت)

مطرح شده است. سوره‌های این مرحله به ترتیب عبارت‌اند از: حجر، انعام، صافات، لقمان، سبأ، زمر، غافر، فصلت، شوری، زخرف، دخان، جاثیه، احقاف، ذاریات، غاشیه، کهف، نحل، نوح، ابراهیم، انبیاء، مؤمنون، سجده، طور، ملک، حاقه، معارج، نبا، انفطار، انشقاق، نور، عنکبوت و مطففین.

۱-۳-۵. اشاره به عالم برزخ

«برزخ» در لغت به معنای فاصله بین دو چیز است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۳۳۸) و در اصطلاح به مفهوم فاصله میان دنیا و آخرت است. برزخیان نه در دنیا و نه در آخرت هستند و قیامت در همان عالم برزخ، میان جهان مادی و سرای آخرت به سر می‌برند (قطب، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۳۴۸).

قرآن در سوره غافر به وجود عالم برزخ اشاره می‌کند و در مورد عذاب برزخی قوم فرعون می‌گوید: ﴿النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ (غافر: ۴۶/۶۰)؛ عذاب آنها آتش است که هر صبح و شام بر آن عرضه می‌شوند و روزی که قیامت برپا شود، (می‌فرماید:) «آل فرعون را در سخت‌ترین عذاب‌ها وارد کنید». از این آیه استفاده می‌شود که آل فرعون قبل از قیام قیامت، هر صبح و شام از طریق عرضه شدن بر آتش مجازات می‌شوند، این چیزی جز عذاب برزخی نیست (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۱۱۹).

در سوره مؤمنون به صراحت از برزخ سخن گفته است: ﴿... إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ* لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾ (مؤمنون: ۷۴/۹۹-۱۰۰)؛ زمانی که مرگ یکی از آنان فرا رسد، می‌گوید: «پروردگار من! مرا بازگردانید! شاید در آنچه ترک کردم (و کوتاهی نمودم) عمل صالحی انجام دهم!» (ولی به او می‌گویند:) چنین نیست! این سخنی است که او به زبان می‌گوید (و اگر بازگردد، کارش همچون گذشته است!) و پشت سر آنان برزخی است تا روزی که برانگیخته شوند! تعبیر «إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (تا روز رستاخیز)، دلیل بر این است که این برزخ در میان دنیا و آخرت قرار گرفته است و نه میان انسان و دنیا (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۳۱۵).

۲-۳-۵. اشاره به درهای هفت‌گانه جهنم

واژه «ابواب» در قرآن ۱۵ مورد آمده است که در یک مورد قبل از این مرحله نزول قرآن کریم، به درهای بهشت اشاره دارد (ص: ۵۰/۳۸)؛ ولی در این مرحله سوم، برای نخستین بار در سوره حجر، از هفت‌گانه بودن درهای جهنم سخن به میان آمده است: ﴿لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ﴾ (حجر: ۴۴/۵۴)؛ برای جهنم هفت در است و برای هر دری، گروه معینی از آنها تقسیم شده‌اند!

از ۱۵ مورد واژه ابواب در قرآن، فقط سه مورد (زمر: ۷۱/۵۹؛ غافر: ۶۰/۷۶ و نحل: ۳۰/۷۰) به جهنم اشاره دارد که همگی در مرحله سوم نزول وارد شده است. مراد از «ابواب» یا اشیائی مانند درهای خانه و چهار دیواری است که در آنجا داخل می‌شوند و همه واردان را در یک عرصه جمع می‌کند و یا اموری است که در نوع مختلف‌اند و هر نوعش را یک باب می‌گویند. مؤید این احتمال دوم، فقره دوم آیه است که هر باب به چند جزء تقسیم شده و این معنا وقتی صحیح است که «باب» به معنای طبقه باشد، نه در ورودی؛ یعنی برای جهنم طبقات و درکات مختلفی است که از نظر نوع عذاب و شدت آن با هم تفاوت دارند. بنابراین، جهنم هفت نوع عذاب دارد و هر نوع آن، به مقتضای ورودیان برای خود چند قسم دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، صص ۲۵۰-۲۵۱).

در سوره زمر آمده است: ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا قَالُوا بَلَىٰ وَلَٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ * قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فِئَسَ مَنَٰوِي الْمُتَكَبِّرِينَ﴾ (زمر: ۷۱-۷۲)؛ کسانی که کافر شدند، گروه گروه به سوی جهنم رانده می‌شوند؛ وقتی به دوزخ می‌رسند، درهای آن گشوده می‌شود و نگهبانان دوزخ به آنها می‌گویند: «آیا رسولانی از میان شما به سويتان نیامدند که آیات پروردگارتان را برای شما بخوانند و از ملاقات این روز شما را بر حذر دارند؟!» می‌گویند: «آری، (پیامبران آمدند و آیات الهی را بر ما خواندند و ما مخالفت کردیم!)، ولی فرمان عذاب الهی بر کافران مسلّم شده است. به آنان گفته می‌شود: «از درهای جهنم وارد شوید، جاودانه در آن بمانید؛ چه بد جایگاهی است جایگاه متکبران!».

۳-۳-۵. بیان دو نفخ صور در آستانه قیامت

طرح برخی حوادث نظیر حرکت کردن کوه‌ها، متلاشی شدن خورشید و ماه، و حتی نفخ صور اول که نشان‌دهنده نزدیکی روز قیامت است، در چند سوره در مراحل قبلی نزول بیان شده است، اما در این مرحله در سوره زمر، نفخ صور دوم مطرح و خصوصیات آن تبیین شده است: ﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ﴾ (زمر: ۵۹/۶۸)؛ در صور دمیده می‌شود. پس همه کسانی که در آسمان‌ها و زمینند می‌میرند، مگر کسانی که خدا بخواهد. سپس بار دیگر در صور دمیده می‌شود. ناگهان همگی به پا می‌خیزند و در انتظار (حساب و جزا) هستند. نفخ در صور از نشانه‌های نزدیکی قیامت است و اینکه بعضی در فزع و بعضی در ایمنی هستند و کوه‌ها به راه می‌افتند، همه از خواص نفخه اول بوده و حضور مردم در محضر الهی از خواص نفخه دوم است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۵۷۴).

۴-۳-۵. استدلال عقلی بر معاد

در این مرحله علاوه بر مباحث گذشته، استدلال عقلی (برهان حکمت خداوند و برهان عدل الهی) بر اثبات معاد اقامه می‌گردد. در سوره حجر بعد از ذکر تدابیری در نظام خلقت، بیان داشته که تنها خداوند است که زنده می‌کند و به وجود می‌آورد و آن گاه می‌میراند و وارث و جانشین مردگان می‌شود. در مسیر حیات و مرگ، خداوند هم از پیشینان شما و هم از پسینان باخبر است. بنابراین، قطعاً آنها را (در قیامت) جمع و محشور می‌کند؛ زیرا او حکیم و داناست: ﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ * وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ * وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ بِحُسْرِهِمْ إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ﴾ (حجر: ۲۳-۲۵). علم خدا نسبت به همه انسان‌ها و اعمال آنها، راه معاد و راه پاداش و کیفر را هموار می‌کند. اگر خدا به اعمال بندگان آگاه نبود، پاداش نیکوکاران و کیفر بدکاران محال می‌شد. منظور از حشر، جمع و زنده کردن انسان‌ها در قیامت است. وصف حکیم و علیم در آخر آیه، در مقام استدلال است که حکمت خدا مقتضی حشر و آخرت است و علم خدا آن را هموار می‌کند که یکی از دلایل وجود آخرت، حکیم بودن خداوند است (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۳۴۶). این آیات با برهان حکمت به معاد اشاره دارد. اگر تنها زندگی این جهان وجود داشته باشد و جهان دیگری در نظر نگیریم، زندگی انسان در دنیا پوچ و بی‌معنی خواهد بود. لزومی ندارد که انسان حدود هشتاد سال در این دنیا در میان مشکلات دست و پا بزند، مدتی خام و بی‌تجربه باشد و تا زمان پختگی او برسد، عمر تمام شود. مدتی به دنبال تحصیل دانش باشد ولی هنگامی که به جایی رسید، برف پیری بر سرش بنشیند. خوردن غذا و پوشیدن لباس و خوابیدن و بیدار شدن‌های مکرر انسان را قانع نمی‌کند. خلقت آسمان گسترده و زمین پهناور و سایر نعمت‌های الهی و ریزه‌کاری‌هایی که در آفرینش انسان و سایر موجودات به کار رفته، صرفاً برای خوردن و پوشیدن و زندگی مادی نیست، وگرنه این خلقت بیهوده بود (مکارم،

۱۳۷۴، ج ۱۸، صص ۴۷۹-۴۸۰). جمله «وَإِنَّ رَبَّكَ...» نتیجه دو آیه قبل است که کسی که برای بار اول زنده می‌کند، به طریق اولی قادر بر حیات دوباره است و کسی که قادر بر مرگ است، قادر بر برانگیختن نیز خواهد بود. جمله «إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ» تعلیل برای حکمت زنده کردن و میراندن است (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱۳، ص ۳۳).

در سوره جاثیه با اشاره به عدالت خداوند، لزوم معاد را از لوازم عدالت الهی می‌داند: ﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِيُجْزِيَ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ (جاثیه: ۲۱-۲۲)؛ آیا کسانی که مرتکب گناهان شدند، گمان دارند آنان را مانند کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند، قرار می‌دهیم که زندگی و مرگشان یکسان باشد؟ چه بد داوری می‌کنند. خدا آسمان‌ها و زمین را به حق آفرید، و تا هر کس در برابر اعمالی که انجام داده است، پاداش یابد و آنان مورد ستم قرار نمی‌گیرند. هرچند برخی از ظالمان و بدکاران در این دنیا به کیفر اعمال خود می‌رسند، اما مسلماً همه مجرمان تمام کیفر خود را نمی‌بینند و همه پاکان و نیکان به پاداش اعمال خود در این جهان نمی‌رسند، ازاین‌رو، ممکن نیست این دو گروه در کفه عدالت پروردگار یکسان باشند. مکافات‌های این جهان و محکمه وجدان برای برقراری عدالت کافی نیست، بنابراین، برای اجرای عدالت الهی، لازم است دادگاه عدل عامی وجود داشته باشد که تمام اعمال نیک و بد در آنجا مورد حساب قرار گیرد و گرنه، اصل عدالت تأمین نخواهد شد. ازاین‌رو، باید پذیرفت که قبول عدل خدا مساوی با قبول وجود معاد و رستاخیز است (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۱۸، صص ۴۸۲-۴۸۳).

قرآن در این مرحله نیز تأکید دارد که کفار معاد را بدون علم و هیچ دلیلی، بلکه صرفاً از راه حدس و گمان انکار می‌کنند: ﴿وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ﴾ (جاثیه: ۲۴/۶۵). اول آیه طرح اشکال مشرکان در رابطه با انکار معاد است. آنان معتقد بودند که زندگی فقط این زندگی مادی و دنیوی است، عده‌ای می‌میرند و عده‌ای متولد می‌شوند، مرگ ما در اثر گذشت روزگار است. از «وَمَا لَهُمْ...» جواب اشکال آنهاست که نفی معاد سخنی است از روی تخمین و گمان، نه از روی علم. اهل جاهلیت حوادث ناگوار و بلاها را به دهر نسبت داده و می‌گفتند: دهر چنین و چنان کرد. این سخن بدون دلیل است (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱۰، ص ۱۱۶).

در سوره کهف بیان می‌کند که در آستانه قیامت بعد از برداشته شدن کوه‌ها، زمین هموار می‌شود و سپس، همه مردمان را در روی زمین جمع می‌کنیم به طوری که احدی از آن جمع دور نمی‌ماند (کهف: ۶۹/۴۷). در ادامه، تأکید می‌کند که هیچ دلیلی برای انکار معاد نیست و منکران تنها گمان می‌کنند قیامتی نیست: ﴿عَرِضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفًّا لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا﴾ (کهف: ۶۹/۴۸)؛ آنها همه در یک صف به (پیشگاه) پروردگار عرضه می‌شوند؛ (و به آنان گفته می‌شود: (همگی نزد ما آمدید، همانگونه که نخستین بار شما را آفریدیم! اما شما گمان می‌کردید، ما هرگز موعدی برایتان قرار نخواهیم داد! مقصود آن است، تنها توجه به زینت و زخارف دنیا نیست که شما (منکران قیامت) را فریب داد؛ بلکه علت اساسی آن بود که گمان کرده بودید، قیامتی نیست و برای شما وعده‌ای برای رسیدن به حساب قرار نخواهیم داد (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۶، صص ۲۳۰-۲۳۱). در سوره سجده، باز از استبعاد کفار پیرامون وقوع قیامت سخن می‌گوید: ﴿وَقَالُوا أَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ﴾ (سجده: ۷۵/۱۰). این آیه، دلیل منکران قیامت را نقل می‌کند که جز استبعاد، اساسی ندارد. کفار می‌پرسند که آیا وقتی مردیم و اجزای بدن مان متلاشی گشت و خاکش در زمین گم شد، به طوری که دیگر اجزای بدن مان از یکدیگر تمیز داده نشد و چیزی از ما باقی نماند که دوباره خلق شویم، آیا دوباره خلق می‌شویم و به همان صورت اول که داشتیم بر می‌گردیم؟

معلوم است که استفهام‌شان انکاری است و مرادشان از خلقت جدید، همان مسئله بعث و معاد است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۳۷۵).

قابل ذکر است که قرآن استدلال‌های دیگری بر معاد نیز دارد که به جهت رعایت اختصار از ذکر آنها خودداری و به جدول ذیل اکتفا می‌گردد.

شماره مصحف	شماره نزول	شماره آیه	نام سوره	موضوع استدلال	استدلال بر معاد
۷۵	۳۱	۳۶-۳۵	قیامت	برهان عدل الهی	دلایل لزوم معاد
۳۸	۳۸	۲۸	ص		
۱۵	۵۴	۲۵-۲۳	حجر		
۴۵	۶۵	۲۴	جاثیه		
۷۵	۳۱	۴۰-۳۶	قیامت	برهان حکمت	
۱۵	۵۴	۸۵	حجر		
۲۳	۷۴	۱۱۵	مؤمنون		
۵۲	۷۶	۳۵-۳۶	طور		
		۴۳			
۷۵	۳۱	۴-۱	قیامت	برهان فطرت	
۳۰	۸۴	۳۰	روم		
۷۵	۳۱	۱۲	قیامت	برهان هدف و حرکت	
		۳۰			
۳۵	۴۳	۱۸	فاطر		
۸۴	۸۳	۶	انشقاق		
۷۷	۳۳	۱۴-۱۳	مرسلات	برهان وحدت	
۴۴	۶۴	۴۰	دخان		
۴۵	۶۵	۱۷	جاثیه		
۱۶	۷۰	۳۹-۳۸	نحل		
		۹۲			
		۱۲۴			
۳۲	۷۵	۲۵	سجده		
۷۸	۸۰	۱۷	نبأ		
۶	۵۵	۱۲	انعام	برهان رحمت الهی	
۲		۱۵۴	بقره	برهان بقای روح	
۳		۱۶۹	آل عمران		

نتیجه‌گیری

پس از بررسی سیر مباحث مربوط به معاد در سوره‌های مکی، نتایج و دستاوردهای زیر حاصل گردید:

۱. در مرحله نخست از طرح مبحث معاد، به دلیل طرح مباحثی نوین در حوزه اعتقادی در راستای اثرگذاری بر مخاطب و در معرفی قیامت، تأکید بر جهنم و عذاب سخت آن دارد و بدون ذکر مصداق، به معرفی کلی دوزخیان پرداخته و بیشتر محتوای هشدارگونه دارد و از تبشیرهای بهشتی کمتر سخن به میان آمده است و در تثبیت اعتقاد به معاد، به مشابه آن در دنیا، مرگ و زندگی گیاهان و درختان که هر ساله برای آدمی ملموس و محسوس است، تمسک می‌جوید.
۲. در مرحله دوم یادکرد از معاد، مباحث گسترده‌تر و مفصل‌تری پیرامون معاد بیان گردیده است. در مرحله نخست، تنها به هشدار در مورد برپایی قیامت با تأکید بر عذاب سخن به میان آمده بود؛ اما در مرحله دوم علاوه بر جهنم، به بهشت نیز اشاره دارد و گفتمان تقابل میان نیکوکاران و فجّار مطرح گردیده است.
۳. در مرحله سوم نزول سوره‌های مکی، به ابعاد نوینی از معاد و قیامت اشاره شده است؛ به عالم برزخ (عالم میان دنیا و آخرت) و به درهای هفت گانه جهنم و دو نفخ صور. در راستای اثرگذاری بیشتر در موضوع معاد، در این مرحله داستان‌هایی مطرح شده و نتیجه تربیتی در حوزه معاد از آن‌ها استخراج شده است.
۴. قرآن کریم در مرحله اول نزول با اخبار از معاد، سعی در تثبیت این اعتقاد در مردم دارد و در اواخر این مرحله به چند پدیده مشابه بر اثبات معاد دلیل می‌آورد و در مرحله بعد، با نفی دلیل از سوی منکران معاد، به برخی شبهات آنان پاسخ می‌دهد و در مرحله سوم علاوه بر این‌ها، با استدلال عقلی (برهان عدل و حکمت) به اثبات معاد می‌پردازد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم. (۱۳۷۳). ناصر مکارم شیرازی (مترجم)، دار القرآن الکریم.
- نهج البلاغه. (۱۳۸۰). ترجمه محمد دشتی (مترجم)، مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع).
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲). زاد المسیر فی علم التفسیر. عبد الرزاق المهدی (محقق)، دار الکتاب العربی.
- ابن سعد، محمد. (۱۴۱۰). الطبقات الکبری. محمد عبد القادر عطا (محقق)، دار الکتب العلمیة.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۸۲). تحف العقول. آل علی.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (۱۴۲۰). التحریر و التنویر. مؤسسة التاریخ العربیة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار الفکر- دار صادر، چاپ: سوم.
- ابن هشام، عبد الملک. (بی‌تا). السیرة النبویة. مصطفی سقا، ابراهیم ابیاری و عبد الحفیظ شلبی (محققان)، دار المعرفة.
- امین، نصرت بیگم. (۱۳۶۱). مخزن العرفان در تفسیر قرآن. نهضت زنان مسلمان.
- بهبخت‌پور. (۱۳۹۰). همگام با وحی. مؤسسه التمهید.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۲). ده مقاله پیرامون مبدأ و معاد. الزهراء،
- حسینی همدانی، محمد. (۱۴۰۴). انوار درخشان در تفسیر قرآن. لطفی.
- خامه‌گر، محمد. (۱۳۹۹). ساختار سوره‌های قرآن کریم. آیه نور.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات الفاظ القرآن. دار العلم.
- رشاد، علی اکبر. (۱۳۸۰). دانشنامه امام علی علیه السلام. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۶). عقاید اسلامی در پرتو قرآن، حدیث و عقل. بوستان کتاب.
- قطب، سید بن ابراهیم شاذلی. (۱۴۲۵). فی ظلال القرآن. دار الشروق.
- سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر. (۱۴۲۱). الاتقان فی علوم القرآن. دار الکتاب العربی.
- سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر. (۱۴۰۴). الدرّ المنثور فی تفسیر المأثور. کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی (ره).

- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. سیدمحمدباقر موسوی همدانی (مترجم)، دفتر انتشارات اسلامی. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو. طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۴۰۳). مجمع البحرین. مرتضوی. عرفی طالقانی، محمدنعم. (۱۳۸۸). منهج الرشاد فی معرفة المعاد. محمدرضا عطانی (محقق)، مکتبة الامام الرضا(ع). عطیه، محمدهاشم. (۱۳۵۵). الادب العربی و تأریخه فی العصر الجاهلی. مطبعة مصطفى البابي. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹). العین. هجرت. فروخ، عمر. (۱۹۸۱). تاریخ الأدب العربی. دار الملايين. قرشی، سیدعلی اکبر. (۱۳۷۷). تفسیر أحسن الحديث. بنیاد بعثت. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹). الکافی. دار الحديث. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳). بحار الانوار. مؤسسة الوفاء. مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). التحقيق فی کلمات القرآن. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). مجموعه آثار. صدرا. معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۶). التمهید فی علوم القرآن. مؤسسة التمهید. مغنیه، محمدجواد. (۱۳۷۸). تفسیر کاشف. بوستان کتاب. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیه. واقدی، محمد بن عمر. (۱۴۰۹). المغازی. مارسدن جونز (محقق)، مؤسسة الأعلمی.

References

- The Holy Quran*. (1994). Translated to Persian by Nasser Makarem Shirazi. Dar Al-Quran Al-Kareem.
- Nahj al-Balagha*. (2001). Translated to Persian by Mohammad Dashti. Amir al-Mu'minin Cultural and Research Institute.
- Amin, Nosrat Begum. (1982). *Makhzan al-Irfan fi Tafsir al-Quran*. Nahzat-e Zanan-e Muslim. [In Persian]
- Atiyya, Muhammad Hashim. (1976). *Al-Adab al-Arabi wa Tarikhuhu fi al-Asr al-Jahili*. Matba'at Mustafa al-Babi. [In Arabic]
- Behjatpour. (2011). Along with Revelation. Al-Tamhid Institute. [In Persian]
- Farahidi, Khalil bin Ahmad. (1989). *Al-Ayn*. Hijrat. [In Arabic]
- Farrokh, Umar. (1981). *Tarikh al-Adab al-Arabi*. Dar al-Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
- Hosseini Hamadani, Muhammad. (1984). *Anvare Derakhshan dar Tafsir Quran*. Lotfi. [In Persian]
- Ibn al-Jawzi, Abd al-Rahman bin Ali. (2001). *Zad al-Masir fi Ilm al-Tafsir* (edited by Abd al-Razzaq al-Mahdi). Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Ashour, Muhammad bin Tahir. (2000). *Al-Tahrir wa al-Tanwir*. Al-Tarikh al-Arabi Institute. [In Arabic]
- Ibn Hisham, Abd al-Malik. (n.d.). *Al-Sira al-Nabawiyya* (edited by Mustafa al-Saqa, Ibrahim al-Abyari and Abd al-Hafiz al-Shalabi). Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Ibn Manzour, Muhammad bin Mukarram. (1994). *Lisan al-Arab*. Dar al-Fikr, 3rd edition. [In Arabic]
- Ibn Sa'd, Muhammad. (1990). *Al-Tabaqat al-Kubra* (edited by Muhammad Abd al-Qadir Ata). Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Shu'ba al-Harrani, Hassan ibn Ali. (2003). *Tuhaf al-Uqul* (edited by Aal Ali). [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah. (1993). *Ten Articles on the Beginning of the World and the Resurrection*. Al-Zahra. [In Persian]
- Khamegar, Muhammad. (2020). *Structure of the Quranic Chapters*. Ayat-e Noor. [In Persian]
- Kulayni, Muhammad bin Ya'qub. (2008). *Al-Kafi*. Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Majlisi, Muhammad Baqir bin Muhammad Taqi. (1983). *Bihar al-Anwar*. Al-Wafa Institute. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Nasser. (1995). *Nemouneh Interpretation*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Ma'refat, Muhammad Hadi. (2007). *Al-Tamhid fi 'Ulum al-Quran*. Al-Tamhid Institute. [In Arabic]
- Mostafavi, Hassan. (1981). *Research on the words of the Quran*. Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. (1995). *Collection of works*. Sadra. [In Persian]
- Mughniyah, Muhammad Jawad. (1999). *Kashif Interpretation*. Boustani-e Ketab. [In Persian]
- Orfi Taleghani, Muhammad Naim. (2009). *Manhaj al-Rashad fi Ma'rifat al-Ma'ad* (edited by Muhammad Reza Ataei). Maktabat al-Imam al-Riza. [In Persian]

- Qureshi, Sayyid Ali Akbar. (1998). *Tafsir Ahsan al-Hadith*. Bunyad-e Be'that. [In Persian]
- Ragheb Isfahani, Hossein bin Muhammad. (1992). *Mufradat Alfaz al-Quran*. Dar al-Ilm. [In Arabic]
- Rashad, Ali Akbar. (2001). *Daneshnameh-ye Imam Ali (pbuh)*. Pazhuheshgah-e Farhang va Andisheh Eslami. [In Persian]
- Qutb, Sayyed bin Ibrahim al-Shadhili. (2004). *Fi Zilal al-Quran*. Dar al-Shorouq. [In Arabic]
- Sobhani, Ja'far. (2007). *Islamic Beliefs in the Light of the Quran, Hadith and Logic*. Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Suyouti, Abd al-Rahman bin Abi Bakr. (1984). *Al-Durr al-Manthur fi Tafsir al-Ma'thur*. Ayatollah Mar'ashi Najafi Library. [In Arabic]
- Suyouti, Abd al-Rahman bin Abi Bakr. (2000). *Al-Itqan fi Uloum al-Quran*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]
- Tabataba'i, Muhammad Hossein. (1995). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran* (translated by Seyyed Muhammad Baqir Mousavi Hamedani). Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Tabrasi, Fazl bin Hassan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Nasir Khosrow. [In Arabic]
- Tarihi, Fakhr al-Din bin Muhammad. (1983). *Majma' al-Bahrain*. Mortazavi. [In Arabic]
- Waqidi, Muhammad bin Umar. (1989). *Al-Maghazi* (edited by Marsden Jones). Al-A'lami Institute. [In Arabic]